

KİTAP TANITIMI

Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ibrâr*, tahkik ve ta'lik: Muhammed Ali Azerşeb, Merkezu'l-buhûsi ve'd-dirasâti li't-türâsi'l-mahtut, II cilt, Tahran 1429/2008.

Dinin tacı (*tâcu'd-dîn*) ve hakkın delili (*hüccetu'l-hak*) gibi unvanların sahibi İmam Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî (ö.548/1153) yaşadığı hicrî altıncı yüzyılın en büyük âlimlerinden biridir. İmam Gazzâlî'nin yaptığı gibi kendi hayat hikâyesini yazmadığından yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmasa da, gün yüzüne çıkan eserlerinin nitelikleri ve ele aldığı konulara bakılırsa, eş-Şehristânî'nin dinler ve mezhepler tarihi kadar diğer alanlarda da otorite olduğu anlaşılır. eş-Şehristânî'yi ilim çevrelerinde şöhrete kavuşturan ve ölümsüz kılan en önemli eseri, hiç kuşkusuz 521/1127 yılında kalem aldığı dinler tarihi ile ilgili "*el-Milel ve'n-nihal*" adlı eseridir. Adı geçen eseriyle muhtelif dinler ve mezhepler konusunda derinlikli tahlil ve tenkit gücüne sahip olduğunu ispatlayan eş-Şehristânî, kelim ve felsefe konularında da önemli eserler vücuda getirmiştir. eş-Şehristânî 530/1135 yılında yazdığı "*Nihâyetu'l-ikdâm fi ilmi'l-kelam*" adlı eserinde kelamî meseleleri daha çok Eş'ari geleneğine bağlı olarak ele almıştır. Yaklaşık beş yıl sonra 535/1140 yılında kaleme aldığı "*el-Musâra'atu'l-felasife*" adlı eseriyle de felsefi sahada, eserin isminin de ilham ettiği üzere er meydanına çıkarak filozoflarla güreşmeyi, onlarla kozlarını paylaşmayı ve özellikle de İbn Sinâ metafiziği ile mücadele etmeyi amaçlamıştır.

Yukarıda adları zikredilen eserlere ilaveten yakın zamanlarda eş-Şehristânî'yi müfessirler tabakasına dâhil eden "*Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ibrâr*" adlı bir tefsir eseri neşredilmiştir. eş-Şehristânî'nin ömrünün sonlarına doğru 540/1145 yılında yazdığı bu tefsir eserinin ismi, Türkçeye 'sırların anahtarları ve erdemlilerin kandilleri' şeklinde çevirebilir. Bu çalışma önceki eserlere eklendiğinde onun dinler tarihinin yanı sıra felsefe, kelam ve tefsir sahasında da ehliyet ve liyakat sahibi bir bilgin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bütün ömrünü bugünkü İran sınırları içerisinde geçiren eş-Şehristânî'nin tefsiri, İranlı araştırmacı Muhammed Ali Azerşeb tarafından tahkik edilerek 2008 yılında Tahran'da neşredilmiştir. İlk cildi 600 sayfadan oluşan tefsirin ikinci cildi sayfa numaralarına kaldığı yerden devam edecek şekilde numaralanmış, fihristler ve indeksle beraber eser 1271 sayfadan oluşacak şekilde iki cilt halinde yayımlanmıştır.

Eserin ilk cildinde muhakkik önce eş-Şehristânî'nin doğumu, ilmi hayatı, yetiştiği ortam ve hocaları hakkında kısa bilgiler vermiştir. eş-Şehristânî'nin hali hazırda gün yüzüne çıkarılan matbu ve yazma eserleri hakkında bilgiler

veren muhakkik, müellifin bazı kayıp çalışmalarının da bulunduğunu belirterek bunlar hakkında da bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgilerin ardından eş-Şehristânî'nin ilmi konumu ve mezhebi görüşlerine değinerek onun yetiştiği ilmi ve dini çevre itibariyle, ayrıca eserleri ve çalışmaları dikkate alındığında usulde Eşarî mezhebi, fûruda ise Şafîi ekolüne bağlı olduğunu belirtmiştir. Muhakkik bu tespitlerin ardından eş-Şehristânî'nin imamet konusundaki görüşleri ve tefsirin kendisine nispetini ele almıştır. Eserin ilim çevrelerinde pek bilinmeyişi ise eş-Şehristânî'nin Selçuklu sultanı Sencer'in 1141 yılında Karahitaylara karşı yaptığı Katvan savaşını kaybetmesinin ardından ömrünün sonlarına doğru Şehristan'da uzlete çekilerek tefsirini orada yazmasına bağlamıştır. Muhakkik daha sonra tefsirin adı ile ilgili bilgiler vererek müfessirin tefsirde izlediği yöneme dair açıklamalara yer vermiştir.

Tahkik ettiği tefsirin nüshaları konusuna değinen muhakkik, eserin tahkikinde esas aldığı yazma nüshanın iki cilt bir arada olmak üzere tek ciltten müteşekkil olduğunu belirtmiştir. Eserin bir tek yazma nüshasının bulunduğunu ifade ederek tahkik ve ta'likte mecburen bu tek nüshaya dayanmak durumunda kaldığını ifade etmiştir. Muhakkik tahkik ettiği eserin yazma nüshasının sonunda yer alan müstensih açıklamalarından hareketle yazma nüshanın, müellif hattından istinsah edildiğini ve eserin Bakara suresinin sonuna kadar olduğunu, dolayısıyla baştan sona tam bir tefsir eseri olmadığını belirtmiştir. Tahkikte izlediği yöneme dair açıklamalar da yapan muhakkik, el yazması nüshanın hattının bozukluğundan kaynaklanan bazı okuma zorluk ve sıkıntılarıyla karşılaştığını ifade etmiştir.

Tefsirin başında yer alan eş-Şehristânî'nin hayatı, eserleri ve eserin tahkik süreciyle ilgili kısım, toplam altmış küsur sayfadan oluşmaktadır. Bu altmış küsur sayfalık açıklamanın devamında ise tefsirin ana metni yer almaktadır. Muhakkikin notlarından oluşan ta'lik kısımlar ise her iki cildin de sonlarına eklenmiş vaziyettedir.

Tefsirin ana metninin başında eş-Şehristânî'nin daha çok tefsir usulü ve ulumu'l-Kur'an konularını ilgilendiren önemli bir mukaddimesi yer almaktadır. Mukaddimenin ardından birinci ciltte Fatıha suresi ile Bakara suresi 123. ayete kadar olan ayetlerin tefsiri, ikinci ciltte ise Bakara suresi 124. ayetten 286. ayetin sonuna kadar olan diğer ayetlerin tefsiri yer almaktadır. Tefsirin ikinci cildinin sonunda fihristler ve indeks bulunmakta, ayrıca eş-Şehristânî'nin eserleri üzerine çalışmalarıyla tanınan Toby Mayer'in yazdığı eş-Şehristânî'nin görüşleri ve tefsirdeki yöntemiyle ilgili açıklamalara yer verdiği 34 sayfalık İngilizce bir giriş de yer almaktadır.

Tefsir ilmi açısından önem arz eden eş-Şehristânî'nin tefsire giriş niteliğindeki mukaddimesi, on iki fasıldan oluşmaktadır. Müellif bu mukaddimenin ilk faslında Kur'an'ın ilk ve son inen ayetleri meselesine değinmiş ve bu konudaki farklı görüş ve rivayetleri aktarmıştır. Birinci fasılda Kur'an surelerinin nüzul

tertibî konusuna değinerek bu konuda bazı ihtilaflar bulunduğunu ifade etmiştir. Surelerin nüzul tertibî konusunda Mukatil b. Süleyman'ın kendine ait, yine Mukatil b. Süleyman'ın müminlerin emiri Hz. Ali'den naklettiği, Kelbî'nin İbn Abbas'tan rivayet ettiği, İbn Vakid'in rivayet ettiği ve Caferi es-Sadık'ın mushafından nakledilen beş farklı rivayet bulunduğunu belirterek bunlar arasında nüzul tertibî bakımından bazı farklılıklar bulunduğunu belirtmiştir. Bu farklılıkları gösteren surelerin nüzul tertibî ile ilgili tablolara ise Kur'an'ın cemi bahsini ele alacağı ikinci faslın sonunda yer vereceğini belirtmiştir.

eş-Şehristânî ikinci fasılda Kur'an'ın nasıl cemedildiğine dair bilgiler vererek bu husustaki rivayetleri zikretmiştir. Üçüncü fasılda ise Kur'an surelerinin nüzul tertibîyle ilgili olarak ravilerin aktardığı rivayetlerdeki farklılıklara değinmiştir. Bu çerçevede önce Kur'an'ın bazı kelimelerinin yazımı konusundaki hususiyetlere dair örnekler vermiş, ardından da daha önce değindiği üzere Mukatil b. Süleyman, Mukatil kanalıyla Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Vakid ve Cafer es-Sadık'a atfedilen surelerin nüzul tertibî ile ilgili tablolara yer vermiştir. Nüzul tertibîyle ilgili tablolardan sonra surelerin mevcut Mushaf tertibine de değinerek bu konuda da tertip tablolarına yer vermiştir. Mevcut mushaf tertipleri çerçevesinde Hz. Osman, Abdullah İbn Mes'ud, Übey b. Ka'b, Muhammed b. Halid el-Berkî rivayeti ve İbn Vadîh tarihinde yer alan sure tertipleriyle ilgili tablolara yer vermiştir. eş-Şehristânî surelerin nüzul tertibîyle ilgili yer verdiği bu tabloların diğer tefsirlerde bulunmadığını, dolayısıyla bu tabloların tefsir ilmine katkı açısından oldukça önemli olduklarını ifade etmiştir.

eş-Şehristânî Hz. Osman mushafının tertibî ve bize kadar eksiksiz bir şekilde intikali konusunda ümmetin icma ettiğine değinerek Hz. Osman mushafı konusunda herhangi bir ihtilaf ve kuşku bulunmadığını, bu mushafın mütevatir olarak günümüze kadar geldiğini belirtmiştir.

eş-Şehristânî mukaddimenin dördüncü faslında kıraatler konusuna değinmiştir. Bu çerçevede Mekke - Medine (Hicaz), Basra - Kûfe (Irak) ve Şam bölgesine ait olmak üzere mütevatir yedi kıraat imamlarının isimlerine ve onlardan rivayetlerde bulunan ravilere; ardından da diğer üç imama ve onlardan rivayet eden ravilere dair bilgiler vermiştir. Kıraat-ı aşerenin imamların kendi icatları olmadığını belirterek bunların silsile itibarıyla Hz. Peygamber'e kadar dayandığını ifade etmiştir. Kıraatler konusunda Kûfe, Basra ve Irak bölgesinin Hz. Ali ve Abdullah İbn Mesud'a; Hicaz, Tihame ve çevresinin Hz. Osman, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sabit'e; Şam bölgesinin de Hz. Osman'a dayandığını ifade ederek kimse'nin bu konuda kendi reyine göre kıraat icat edemeyeceğini ifade etmiştir.

Beşinci fasılda Kur'an okuyan kişi için müstehap ve mekruh olan hususlardan bahsetmiştir. Müstehap okuma için meşhur kıraatlerden birine göre okuma, fasih okumayı tercih etme, kıraati güzel ve tertil üzere icra etme, okumaya ise istiâze ile başlama gibi hususları saymıştır.

Altıncı fasılda Kur'an surelerinin, ayetlerin, kelimelerin ve harflerin sayıları üzerinde durmuştur. Ayetlerin sayısı hakkında Mekke, Medine, Küfe, Basra ve Şam ehli arasında, bir ayeti iki veya daha fazla ayet sayma; birkaç ayeti birleştirerek bir ayet sayma gibi değişik nedenlerden dolayı yalnızca sayısal açıdan bazı farklılıklar bulunduğunu belirtmiştir.

Yedinci fasılda ise müfessir sahabilerin adlarına ve tefsir konusunda eser yazan sahabe sonrası tabiun, tebeu't-tabiiun ve tedvin devri müfessirlerinden bazılarının adlarına ve yazdıkları tefsir eserlerine, isim ve eser zikretme şeklinde yer vermiştir. Bu çerçevede tefsirinde yararlandığı ve kaynak olarak kullandığı birçok kaynağa da değinmiştir.

Sekizinci fasılda tefsir ve te'vil kavramları üzerinde durarak bunların manaları hakkında açıklamalar yapmıştır. Tefsirin tanımı konusunda iki yaklaşımın bulunduğunu belirterek bunlardan ilkinin "lafzın lügat yönünden dilciler nezdinde yaygın olan manaya delaleti", ikincisinin de "haber ve eser yoluyla işitmeye (sem'a) dayalı rivayet" şeklindeki tarifi olduğunu belirtmiştir. Te'vil konusunda da farklı tanımların yapıldığını belirterek "tevilin lafzı/ayeti muhtemel manalarından birine sarf etme" şeklinde tanımlandığını belirtmiş ve bundan başka farklı te'vil tariflerinin de yapıldığını ifade ederek onlardan bazılarını da yer vermiştir.

Dokuzuncu fasılda umum ve husus, muhkem ve müteşabih, nasih ve men-suh gibi Kur'an tefsiriyle ilgili ilimlere dair izahlar yapmıştır. Muhkem ve müteşabihati onuncu fasılda daha ayrıntılı işlediği "emir" ve "halk" şeklindeki ikili ayırımı göre tarif etmiştir. Burada yaratmayla ilgili ayetlerin muhkem ve müteşabih, emirle ilgili ayetlerin de muhkem ve müteşabih olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade etmiştir. Nesih konusunda ise "sabit bir hükmün kaldırılması" "hükmün süresinin bitmesi" şeklinde tanımlar yapıldığını ifade ederek neshin "hükümlerin, maksat ve gayeler bakımından nihayete erip hedefe ulaşıldıktan sonra öncekinden daha üstün ve değerli hükümlerle olgunlaştırılması" şeklinde tanımlandığını da belirtmiştir. Şeriatların Hz. Âdem'le başlayıp kıyamete kadar devam ettiğini ve her sonra gelen şeriatın öncekini daha mükemmel hale getirdiğini belirterek bu manada bir neshin yaşandığını belirtmiştir. "*Dengini veya daha hayırlısını getirmediğe biz bir ayeti nesh etmez veya unutturmayız*" (2/Bakara, 106) ayetinin bu manada anlaşılması gerektiğini belirten eş-Şehristâni bu çerçevede hiçbir şeriatın önceki dini bütünüyle çürütüp tüm hükümlerini yürürlükten kaldırarak yerine başkalarını getirdiği şeklinde anlaşılmasını istemiştir. Şeraitlerin geçirdiği aşamaları tıpkı bir çocuğun hamilelik sürecinde nutfeden başlayarak doğuma kadar geçen süre içerisindeki muhtelif aşamalarına benzetmiştir. Nutfenin geçirdiği aşamalardan hiç birinde önceki bütün unsurların ortadan kalkmadığını, yalnızca yeni gelişmelerle gelişim sürecinin daha olgun hale geldiğini ifade etmiştir. Bu manada son ilahi şeraitin de önce-

kilerin temellerini ve ana esaslarını muhafaza ettiğini, dinlerdeki ana esasları muhkemat olarak kabul ettiğini, ancak son dinin furuatta bazı değişiklikleri ihtiva ettiğini belirtmiştir. Şeriatlardaki muhkematın bir evin temellerine, bir ağacın köklerine veya herhangi bir şeyin özüne/içeriğine, müteşabihatın ise ağacın dallarına veya özün suretine/şekline benzediğini ifade etmiştir.

eş-Şehristânî'nin nesih konusunda yaptığı açıklamalar, dinler tarihçisi olması hasebiyle alana dair birikiminden hareketle geliştirdiği, neshi dinler tarihinde yaşanan bir gelişim ve olgunlaşma süreci olarak değerlendiren kendine özgü farklı bir yaklaşım ve değerlendirme olarak karşımıza çıkmaktadır.

eş-Şehristânî onuncu fasılda tefsirde 'mefruğ/tamamlanmış' ve 'müstenef/yeni başlayan' şeklinde iki farklı kavram kullanarak bunların kaderle ilgili olduklarını belirtmiştir. Kader olgusunu ve insanın özgürlüğü meselesini 'yaratma' (*halk*) ve 'emir' (*emr*) ayırımı üzerine bina ederek izah etmeye çalışmıştır. Yaptığı açıklamalarda o kader konusunda Mutezile'nin insanın tamamen özgür olup kendi fiilinin yaratıcısı olduğu şeklindeki anlayışına da, Cebriyye'nin insanı kader karşısında rüzgârın önündeki yaprak gibi tamamen iradesiz kılan kadercî anlayışına da itiraz etmiştir. Kader konusunda bu iki ekolün arasında orta bir görüşü benimseyen yazar, bu noktada Fârâbî, İbn Sinâ ve İmam Gazâlî gibi klasik İslam filozoflarında görülen "*Dikkat edin yaratma (halk) ve emir (emr) O'na aittir*" (7/Araf 54) ayetinden mülhem olan 'emir' ve 'halk' ayırımından yararlanmış. Ayetteki emir olgusunun zaman ve mekân üstü manevî/ruhânî varlıklar, yaratmanın ise zaman ve mekân içi maddî/cismânî varlıklar için geçerli olduğunu kabul etmiştir.

On birinci fasılda Kur'an'ın nazım yönünden icazı üzerinde durmuş, bu çerçevede ilahi kelamın hidayet, cezalet, fesahat ve belâgat açısından mucizevî özellikleri ile ilgili açıklamalar yapmıştır. Kur'an'ın Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi olduğunu kabul ederek, Kur'an ile Hz. Muhammed'i birlikte değerlendirmiş; her birinin diğerini desteklediğini dolayısıyla Kur'an'ın doğruluğunun Hz. Peygamber, Hz. Peygamber'in doğruluğunun da Kur'an'la bilindiğini; Kur'an'ın Hz. Peygamber'e, Hz. Peygamber'in de Kur'an'a tanıklık ettiğini ifade etmiştir.

On ikinci fasılda müfessirlerde bulunması gereken nitelikler ve Kur'an tefsirinde dikkat edilmesi gereken şartlar üzerinde durmuştur. Müfessirlerin bilmesi gereken ilimleri lûgat, nahiv, Arap dilinin özelliklerini bilme, mücerret rey ile tefsirden kaçınma, muteber raviler aracılığı ile Hz. Peygamber, sahabe ve tabiundan nakledilen rivayetlere vakıf olarak tefsirde onları kullanma gibi şartları saymıştır. Yine tefsirde Kur'an kelimelerine ve onların lûgat manaları ile şeriatte kazandıkları terim anlamlarına vakıf olmayı, sebab-i nüzulü bilmeyi ve benzeri hususiyetlere sahip olmayı gerekli görmüştür. Bunları bilmenin rey ile tefsir sayılmayacağını, dolayısıyla bir hadiste ifade edildiği üzere Kur'an'ı rey ile tefsir edenlerin ateşteki yerlerine hazırlanmaları gerektiği şeklindeki uyarıya dâhil

edilemeyeceğini vurgulamıştır. Yine tefsirde ehl-i beyt imamlarından nakledilen rivayetlerin de önemli bir yeri ve etkinliği olduğunu belirtmiştir.

Eserde gerek muhakkikin ve gerekse esere giriş yazan Toby Mayer'in bazı farklı yaklaşımlarından hareketle eş-Şehristânî'yi Şii/İsmaili saymaya yönelik bir eğilim içine girdikleri ve bu konuda yaptıkları bazı zorlama yorumlar dikkati çekmektedir. Her iki zatın da eş-Şehristânî'nin kelimada Eş'arî ekolüne, amelde ise İmam Şafî'nin mezhebine müntesip olduğunu belirtmelerine rağmen eş-Şehristânî'nin eserinde yer alan bazı izahlardan ve Eşari geleneği ile uyuşmayan kimi farklı görüş ve yaklaşımlarından hareketle onda Şii/İsmaili eğilimlerin varlığını ispatlamaya yönelik çabaları ve bu konudaki zorlamaları dikkati çekmektedir. Bu zorlama ve tahrif eğilimli girişimler üzerinde ciddiyetle durulması gereken hususlardır. Her ne kadar eş-Şehristânî eserinde Şiânın önde gelen hadis âlimlerinden el-Kuleynî'nin (ö.328/940) *el-Kâfî* adlı eserinden nakil yapsa, bazı yerlerde İmam Cafer es-Sadık'tan rivayetler nakletse ve Ehl-i Beyt imamlara hürmet etse de, bunlar benzeri örneklerden hareketle onun Şii hele de İsmailî eğilimler içinde olduğunu söylemek doğru ve insaflı bir yaklaşım değildir. Özellikle Toby Mayer'in eş-Şehristânî'nin tefsirinde adını zikretmediği bir hocadan tefsir konusunda ders aldığı belirtilmesinden hareket ederek burada adı zikredilmeyen zatın Hasan Sabbah olmasa da onun dâilerinden biri olma ihtimalinden bahsetmesi son derece yanlış ve art niyetli bir değerlendirmedir. Zira bu iddia eş-Şehristânî'nin genel görüşleriyle ve diğer eserlerindeki genel fikirleriyle dahası her iki zatın da eş-Şehristânî'nin kelimada Eşarî, fıkhıta da Şafî mezhebine mensup olduğunu belirten tespitleriyle açık bir çelişki arz etmektedir. Bütün bunlar eserin ciddi bir şekilde tetkik edilerek diğer eserlerle karşılaştırılmasını ve daha derinlikli incelemelere konu edilerek meselenin bütün yönleriyle vuzuha kavuşturulmasını zorunlu kılmaktadır.

Kısacası dinler ve mezhepler tarihi, kelam ve felsefe konusunda ölümsüz eserler vücuda getiren eş-Şehristânî'nin 2008 yılında neşredilen "*Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ibrâr*" adlı iki ciltlik tefsir eseri, tefsir alanına önemli katkılar sağlayacak ve tefsir geleneğinin sahip olduğu kütüphaneyi zenginleştirecek, Kur'an ilimlerine yeni kazanımlar sağlayacak nitelikte bir tefsir eseridir. Eser üzerinde yapılacak karşılaştırmalı yüksek lisans ve bilhassa da nitelikli doktora çalışmaları gerek eş-Şehristânî'nin daha iyi tanınmasını sağlama ve gerekse onun eserlerinin ve görüşlerinin bütün boyutlarıyla ve derinliğine inceleme konusu edilerek eserlerindeki fikirlerden ilim çevrelerinin yararlanması ve istismar konusu edilmesini engellemek bakımından yararlı olacaktır. eş-Şehristânî'nin tefsirdeki görüşleri ile diğer eserlerinin karşılaştırmalı incelemesi genelde ilim dünyası ve özelde de tefsir anabilim dalı açısından çok önemli yararlar sağlayacak ve alan için büyük bir kazanç olacaktır.